
УДК 811.161.2.373.4

Тетяна Федоренко (м. Київ)

ДЖЕРЕЛА ЕНАНТІОСЕМІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ НА ЗАГАЛЬНОМОВНОМУ ТЛІ

У статті йдеться про особливості походження енантосемії в різних лінгво-культурах. Звернуто увагу на особливостях факторів енантосемізації в українській мові.

Ключові слова: лінгвальний, екстралінгвальний, поляризація семантики, енантосемія, мовне джерело.

У сучасному мовознавстві немає єдиного погляду на походження енантосемії. Окремі аспекти цієї проблеми в різних лінгвокультурах у свій час вивчали В.І. Шерцль, К. Абель, В.М. Прохорова, О.М. Соколов, Л.Ю. Безсонова, І.М. Горелов, Л.А. Булаховський, В.С. Червоножка, Л.П. Дронова, Б.Т. Ганєєв, О.Д. Шмельов, М.В. Піменова, І.О. Якунченкова та ін.

Проте досі немає спеціальних досліджень, присвячених проблемі віднаходження основних причин поляризації в семантиці слова в українській мові. Частково це питання розглядали Т.О. Федоренко, О.О. Тараненко, М.М. Донець [23; 22; 7]. Однак особливості виникнення енантосемії в українській мові на тлі загальнолінгвальних факторів енантосемізації мовних одиниць залишилися поза увагою дослідників. Саме зазначений аспект загальної проблеми походження енантосемії в тій чи тій мові і є об'єктом цієї лінгвістичної розвідки.

Отже, спираючись на праці попередніх дослідників, розглянемо власне лінгвальні та екстралінгвальні чинники поляризації семантики мовних одиниць у різних лінгвокультурах, акцентуючи увагу на особливостях енантосемізації в українській мові.

І. ЕКСТРАЛІНГВАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА ЕНАНТІОСЕМІЇ

1. Особливості людської когніції. Йдеться про особливості пізнання людиною навколишнього світу на різних його етапах. Усе це знайшло відображення й у явищі енантосемії. Так, В. Шерцль одним із джерел

© Т.О. ФЕДОРЕНКО, 2009

енантіосемії називає інтер'екційні (власне суб'єктивні відчуття конкретної особи) та ономатопеїчні (копіювання людиною звуків, які видає тварина) елементи в словотворі. Йдеться про вигуки як невиразні, нерозбірні викрики (напр.: шотланд. *woow* — виражає «здивування, задоволення» і водночас «горе, смуток»; япон. *а-а* — «голосний сміх» і «плач малих дітей») та ономатопеїчні слова, що акумулюють у собі первісну багатозначність (напр.: гельськ. *meghal* — виражає і гавкання собаки, і нявкання котів) [25].

Дослідники пояснювали факти енантіосемії як рудиментарні залишки первісного періоду розвитку мови. Проте такі слова функціонують і сьогодні в сучасних мовах. Так, у російській мові поляризовані значення виявлялися (і виявляються) у нерозрізненні об'єкта і суб'єкта дії (напр., *пестун, пестуха, пестунья* «дядько, нянька»; «той, хто ходить за малими дітьми» і *пестунчик* «кого пестять, ніжать, голублять» — дифузний корінь *пест-*); у нерозчленованості просторових і часових напрямів (напр.: *нести* (сюди) «приносити» і *нести* (туди) «відносити») [18: 9; 13: 185]. Пор. також укр. *пестуха, пестунка, пестун* «той, кого надмірно пестять, якому догоджають, потурають у всіх бажаннях і примхах» і *заст.* «той, хто доглядає і виховує дитину, прищеплюючи їй певні погляди, навички, правила поведінки» [СУМ IV: 342].

Б.А. Серебренніков зазначає, що М.Я. Марр і його послідовники посилаються на дифузний характер первісних мов, який має інколи й психологічне обґрунтування. Дослідник також констатує, що угорський лінгвіст А. Клемм звертав увагу на мислення первісної людини, яка оперувала предметними поняттями, мовним вираженням яких були імена. Поняття якості, виражене прикметником, і поняття стану або процесу, виражене дієсловом, могли виникнути лише у зв'язку з предметними поняттями, вираженими іменниками. Первісна людина усвідомлювала якість і процес, виявлені лише конкретно в живих і неживих предметах. Вона їх не відокремлювала один від одного. Далі вчений аналізує думку В.О. Богородицького, який також підтримував гіпотезу про первісне нерозмежування дієслова й імені: епоха імені — дієслова, у якій ще не існувало певних формальних відмінностей імені від дієслова, є однією з ранніх і збігається з тим часом, коли одне слово — корінь виступало в ролі речення [17: 205], слова-моноліта, слова-речення [12].

До власне когнітивних механізмів людської діяльності як основного джерела енантіосемії деякі дослідники відносять і природу людських почуттів, здатність людини по-різному сприймати й оцінювати той самий об'єкт пізнання або ситуацію [3: 26] (напр.: польськ. *litość* «співчуття, милосердя» етимологічно тотожне рос. *лютость*). Наразі можна говорити також про такий емоційний стан суб'єкта, який поєднує у собі характерні риси двох протилежних емоційних станів. Пор., напр., укр. *три мішки гречаної вовни [і (та) всі неповні]* як *жарт.* «багато зайвого, несерйозного, несуттєвого; небилиці» [зі сл. *нагово-*

рити, наказати, набалакати] і як *зневажл.* «небагато чого-небудь» [ФСУМ I: 498]; [*не*] *взяв би лихий* як *жарт.* «уживається для вираження задоволення, захоплення і т. ін. ким-, чим-небудь» і як *лайл.* «уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, несхвалення чогось» [ФСУМ I: 427]. Дослідник давніх мов К. Абель, описуючи факти енантіосемії, виводить її із способу мислення первісних народів, але «більше уваги приділяє законам мислення, ніж законам мови, а в деяких випадках проводить між ними знак рівності» [цит. 5]. Однією з причин енантіосемії, за А.К. Абелем, є те, що поняття в людей виникали внаслідок порівняння [4: 9.]. Він, як і В.І. Шерцль, робить загальний висновок, що внутрішня антонімія властива лише давнім етапам розвитку мови, з чим, зрозуміло, не можна погодитися.

У 80-х рр. у мовознавстві формується погляд, згідно з яким мисленнєвий процес породжує висловлювання, а відкрито сформоване висловлювання — слово [12: 66]. Б.А. Серебренніков зазначає, що мовленнєвий акт завжди виражав щось конкретне й у відповідних умовах цілковито виразне, а не дифузне. Первісна людська мова не могла складатися лише з одних іменників, як вважали деякі дослідники, адже створення віддієслівного іменника вимагає досить високого ступеня абстрагування. З часів панування маррівського вчення про мову усталилася традиція будь-яку особливість мови безпосередньо співвідносити з певним станом розвитку людського мислення. Проте такого обов'язкового паралелізму між мовою і мисленням могло й не бути. У людській свідомості предмети та їхні ознаки виокремлювалися досить чітко, тоді як у мові використовувалася та сама основа для вираження і предметів, і ознак. Будь-яка людська мова, навіть найпримітивніша, передбачає чітке усвідомлення предмета та його ознак. Поза цією умовою сама мова не є можливою. Тому будь-які міркування, зазначає Б.А. Серебренніков, з приводу того, що начебто спершу в мові не було чіткого розмежування частин мови, видаються не обґрунтованими [17: 238].

Висловлювання, яке виникло приблизно 100 тис. років тому, насамперед є доповненням до домовленнєвого способу мислення і спілкування. Так, припускається, що мовленнєвий акт мав не одне з полярних висловлювань, а обидва, які здійснювалися одне за одним, що досить ускладнювало мовлення. Зі збільшенням кількості слів висловлювання стає дедалі стислішим, коротшим. Відтак саме слово лінгвісти почали розглядати як продукт удосконалення засобів вираження висловлювання, як результат їх скорочення, пор., напр., *цей дуже маленький стіл* і *цей столик*. З розвитком висловлювань слова стали заміщуватися прийменниками, суфіксами, префіксами, сполучниками тощо, а компоненти, що позначали час, простір, кількість — пропускатися, хоча вони, як і раніше, залишалися у мисленнєвому процесі. Для того, щоб скоротити висловлювання, потрібно нове слово, рівнозначне раніше вживаним двом-трьом словам [12: 69–70].

Зазначене є дуже важливим для розуміння суті походження енантіосемії. Граматична будова будь-якої мови — це система засобів і способів стиснення мовних конструкцій, що склалися історично, і які, будучи різними в кожній мові, все ж таки тяжіли до економії мовних ресурсів. Енантіосемічна лексика як регулярна засвідчена переважно в дієслові (рідше в інших частинах мови) грає помітну роль в авангардних засобах вираження.

Отже, можна стверджувати, що енантіосеми — це розвинені в процесі найвищого абстрагування людського мислення інформаційно стиснені мовні одиниці, рівнозначні двом-трьом попередньо сформованим одиницям. Наприклад, дієслова переміщення з префіксом **ви-** (**виходити, виповзати, вискакувати** і т. д.) завжди увиразнюють два напрямки «звідки — куди», відображаючи тим самим у результаті переосмислення специфіки самого руху в реальності, оскільки органи відчуттів дають нам набагато більше інформації про світ порівняно з тим, що дає мова. Адже кожне поняття формується через сприйняття людиною предмета або явища в усій сукупності його конкретних властивостей як результат пізнання. Тому разом із поняттям «наближатися» у дієсловах переміщення усвідомлюється водночас і поняття «віддалятися», які з метою економії мовних ресурсів поєднуються в одному слові. У тій чи тій ситуації одне з них актуалізується, а друге — пасивізується, однак не випадає з мовно-мисленнєвого процесу, адже в дійсності «наближення» без «віддалення», і навпаки, «віддалення» без «наближення» уявити неможливо. Такі особливості людського мислення на рівні мови знаходять вияв:

1) в антонімічності деяких дієслівних префіксів (напр.: *рос. за-петь* «починати співати, заспівати пісню» і «закінчити співати; зробити поганим у результаті» [16]; *расхотеть* «сильно захотіти» і «перестати хотіти», *пробарышничать* «вигідно продати» і «зазнати збитків; прогоріти» [19; 20; 1]; *укр. забризкати: дощ забризкав — дощ забризкав землю; засмоктати: засмоктати соску, цигарку — болото засмоктало* (початок — завершеність, результативність); *нога відмерзла — земля відмерзла* (досягнення певного стану — повернення до вихідного стану); *відкотити комір* (вгору — вниз) та ін. [22: 159]; *болг. задимявам / задими* «починати / почати диміти» — «наповнювати / наповнити димом» [24: 5];

2) у відмінності в направленості дії для досягнення певного (протилежного) результату або коли подібні дії спричиняють протилежні результати, напр.: *рос. бить* «збити масло» і «розбити посуд» [19; 20]; *укр. рубати* [*дерево (на будинок)*] — деструктивна спрямованість і *рубати* [*дім (з дерева)*] — конструктивна спрямованість [22]; *санскр. varj* «притягувати до себе» [бога] і «відштовхувати від себе» [щось зле] [26];

3) у формуванні двовидових дієслів, напр.: *укр. женити, мовити*, у т. ч. при переході від значення недоконаного виду до значення завершеності дії разом із ад'єктивацією дієприкметника (*укр.*

годований «якого годують» > «відгодований»: **годований кабан**) [22: 159];

4) у переходах між активним і пасивним значеннями, що інколи кваліфікують як векторне перенесення, пор., напр.: *укр. підозрілий* та *исп. sospechoso* «якого підозрюють» > «який підозрює» [22; 4: 13–14], а також при набутті дієприкметником із суф. пасивного стану значення активного стану; напр.: *укр. засватана дівчина* «яку засватали» — **засватаний хлопець** «який засватався»; **хрещений** (*батько, мати*) [22: 159];

5) у поляризації актантів та заміні на протилежне того чи того суб'єктно-об'єктного відношення, напр.: *рос. одолжить у кого і кому* [26]; *укр. позичити у кого і кому; бунтувати* «схилити до бунту» і «брати участь у бунті»; **міст стоїть над річкою — річка тече під мостом**; *давньорус. побѣда* мало значення не тільки «перемога», а й «поразка», тому що перемога однієї сторони є одночасно поразкою іншої [22: 158, 159, 231, 245]. В основі таких явищ у багатьох випадках лежить конверсія;

6) у поляризації значень, що розвиваються відносно незалежно від морфологічної структури слова (різні типи словотвірної внутрішньолексемної антонімії безпосередньо пов'язані з цілим комплексом причин, зокрема таких як семантика морфем та мотиваційних основ, синтаксичне оточення мовних одиниць, смислове наповнення фразової конфігурації, зв'язок із екстралінгвальними факторами) [19; 20; 1], що в інших дослідженнях кваліфікується як морфологічний словотвір, незалежний від значень словотворчих формантів (напр., у болгарській мові внаслідок приєднання суфікса **-ва-** до однокореневих дієслів доконаного виду, з'являються енантіосемічні дієслова недоконаного виду: **овлажнявам** у значенні «зволожуватися» — утворення від неперехідного дієслова **овлажнея** «зволожитися», а в значенні «зволожувати» — від перехідного «зволожити») [24: 6].

До особливостей людського мислення як одного з факторів (причин) появи енантіосемії в болгарській мові апелює також В.С. Червоножка. Авторка зазначає, що виникнення протилежних значень у семантичних структурах багатьох болгарських слів зумовлена імплікаційним зв'язком понять (базується на реальних взаємозалежностях явищ дійсності) і відповідно суміжністю (просторовою, часовою, причинно-наслідковою) певних явищ дійсності. У такий спосіб виникають конверсивні енантіосеми (переважно в дієсловах, у яких перехідне значення утворилося з перехідного, і навпаки, на основі причинно-наслідкової суміжності явищ дійсності). Значення деяких енантіосемів з'являються також на основі класифікаційних зв'язків між поняттями (базуються на спільності виявлених людиною ознак цих явищ [24: 4].

Виявом таких зв'язків є метафоричні та метонімічні перенесення, зокрема наявність у семантиці слова двох протилежних метафор часу (напр., *рос. вперед* «раніше» і «потім, у майбутньому») та метонімії

для слів із темпоральною семантикою (напр., *итал. feria* поряд із значенням «свято, день відпочинку» має розмовне значення «буденний день») [26].

Енантіосеми можуть продукуватися також: 1) на основі якогось спільного «нейтрального» значення (напр., *воня (вонь), воняти* на основі значень «запах; виділяти запах» розвинули в слов'янських мовах як значення «аромат; виділяти аромат», так і значення «сморід; смердіти») [22: 158]; 2) на основі одного (первинного) значення (напр., *болг. гол* «голий» > «легко або погано одягнений» як наслідок гіперболізації певних ознак об'єкта, відображених у первинному значенні) [24: 4]; 3) як опосередкований розвиток протилежного значення через проміжний етап лексичного значення, тобто на основі якого-небудь третього проміжного значення (напр., *укр. погода* «хороша погода — погода (взагалі) — *діал.* «погана погода; дощ») [22: 158–159]; 4) під впливом історичного розвитку мови (напр., в німецькій мові *Schimpf* у період середньовіччя мало значення «жарт, розвага», у II пол. XIX ст. воно означає «сором, ганьба; *нім. versprechen* «обіцяти» в *ср.в.нім.* мові означало «відмовляти» [25].

2. Особливості референції. Виникнення енантіосемії тісно пов'язане також із особливостями відображуваних предметів та явищ у їх діалектичному розвитку.

Так, ще М.М. Покровський відзначав, що відповідні слова різних мов піддаються схожим семасіологічним змінам, репрезентуючи певні закономірності психологічних явищ у мові: «Слова, схожі або протилежні за значенням, одне з одним асоціюються і проходять подібну або паралельну історію. Таке твердження цілком узгоджується з психологічними спостереженнями не над однією мовою, але над уявленнями людини взагалі» [15: 28]. Як приклад учений розглядає історію поляризації слова *гість*, де схожі семантичні зміни відбулися і в германських, і в англійських, і в давньоірландських словах, які за кореневою частиною означали «ворог», «ворожнеча». Розвиток позитивного значення у слова *гість* пояснюється тим, що у первісний період людства на чужоземців дивилися як на ворогів. Пізніше, можливо, з торговельних міркувань, — у різних народів ворожнеча до іноземців поступається місцем гостинності. Відтак культурний переворот стає причиною того, що в мові цих народів терміни, які позначали «іноземця», а в найдавнішу епоху навіть «кривдника», стали позначати «гостя», відвідини якого можуть бути і приємними для хазяїна. Ця зміна значення слова на протилежне, як зауважує М. М. Покровський, виявляє те, як однакові, схожі причини призводять до однакових наслідків [15: 15].

Причиною розвитку енантіосемії, зазначає І.М. Горелов, може бути і суперечливість самого об'єкта пізнання, а також суперечливість процесу пізнання об'єкта, включаючи й способи його номінації [6].

Яскравий приклад впливу культурно-історичних чинників на виникнення енантіосемії в болгарській мові наводить В.С. Червоножка. Дослідниця зазначає, що під впливом історичних подій енантіо-

семічним у болгарській мові став іменник *хайдутин* з первинним значенням «розбійник». З кінця XIV і майже до кінця XIX ст. Болгарія перебувала під владою Османської імперії. Протягом усього часу турецького владарювання на болгарських землях активно діяв гайдуцький рух як найбільш масова форма антиосманського опору. Оскільки народні повстанці вели такий самий потайний спосіб життя, переховуючись від представників турецької влади, як і розбійники, їх почали називати тим самим словом — *хайдути* [24: 5].

Особливості референційної віднесеності слова можуть бути також причиною енантіосемізації на рівні міфологічних образів та символів. Пор., наприклад, символічно-образну семантику лексеми *осика* в етнопросторі української культури. В українських віруваннях осика називають деревом повішених. За біблійною легендою, воно прийняло Іуду і на ньому він нібито повісився. За іншими легендами, осика не вклонилася Богородиці під час утечі Святого Сімейства до Єгипту або не схилилася перед Божою Матір'ю, коли вона сповивала Сина. Осика вважається місцем помешкання нечистої сили; в її корінні повно чортів, які справляють там свої бенкети. За переказами осика дозволила катам зробити зі своєї деревини хрест для розп'яття Ісуса Христа. Через це осика — *нечисте, прокляте дерево*. Водночас вона є *оберегом від нечистої сили*. Якщо господар зробить тин із осикових кілків, відьма не підступиться до його корови. Осика тримають у хаті для охорони помешкання від відьом. З осиковою палицею не страшно ходити навіть уночі — нечиста сила не причепиться. Могили упирів протикали осиковими кілками, а на груди мерцеві клали осиковий хрестик [ЖЗУЕ: 422; СНОУМ: 357–360].

Пор. також особливості семантичної організації слова *гречка* «однорічна трав'яниста медоносна рослина, із зерен якої виготовляють високопоживну крупу та борошно; зерно цієї рослини» в українському етнокультурному просторі, де гречане зерно, з одного боку, асоціюється з *добробутом, достатком*, з другого — з *бідністю* [ЖЗУЕ: 154].

3. Магія слова. У глибокій давнині слову приписували незвичайну магічну силу. Пережитки старовини — заговори, клятви, заклинальні формули, обереги, обумовлені вірою в магію слова. Їх мета — не дати проявитися недобрим наслідкам, що виникають через вимовляння так званих заборонених слів (*хай бог боронить!*). В усіх процесах, пов'язаних із забороненими словами і з магічною силою слова, застосовувався часто принцип антитези, який відіграв у цьому значну роль, якщо прийняти до уваги, що будь-яке табу одвічно слугує збереженню життя людини. В етнографії відомі словесні заборони, пов'язані з моментом приходу весни. Так, Д.К. Зеленін згадує весняний приліт журавлів. Весняна заборона імені *журавля* тісно пов'язана зі співзвучністю слів *журавель* з *журитися* та іншою народною назвою — *веселик, веселка* — з *веселитися*, відомою тільки в українській мові, оскільки в інших мовах такої співзвучності немає [9: 213]. Вона ко-

лись виражала наївну віру українського селянина в те, що якщо побачити журавлів, які летять весною і сказати «**веселик**», то можна весь рік провести у веселоощах, благополуччі, а якщо назвати їх у цей час звичайним іменем **журавель**, то можна розсердити, і тоді цілий рік пройде у жалю, прикрошах і злигоднях.

А.П. Критенко наводить цю ж словесну заборону як яскравий приклад української паронімії, яка ґрунтується на колізії паронімів **журавель** і **журитися**, в результаті чого виникло третє слово **веселик** як синонім першого [10: 54]. Але його можна також віднести і до унікального випадку українського табуїстичного вживання енантіосемії, адже за **веселиком** – **веселитися** усвідомлюється протилежне **журавель** – **журитися**.

В етнографії зафіксовано досить багато так званих підставних слів-назв, які позначають щось протилежне. На території Росії колись поганого називали **благим, хорошим**, жорстокого – **кротким**, а у сербів – нещасного **щасливим**. Ласкаво-шанобливими назвами звертались до сильних і хижих тварин, називали ласкаво важкі хвороби. Словом **приятель** звертаються до хижого соболя, **хазяїном** звать лісовика або ведмедя, **бабушкою, матушкою** називають віспу, **добрухой, матушкою, тёткой, сестрицей, кумушкою, подругой** називають «сильну лихоманку». В українців і білорусів у давні часи називали вогонь **багаття, багатце**, тобто «багатство», вірячи, що слідом за вогнем може піти і добробут, щастя. Білоруси іноді пояснюють назву вогню **богачем** так: «коли розгориться, розпалиться, то багато чого візьме». На Волині в українців пожежу намагалися не згадувати, а про видиму пожежу говорили не «горить», а «щось мокне». «Коли українці, – пише Д.К. Зеленін, – говорять про пожежу **щось мокне**, навряд чи в них відсутня у цей час думка і бажання, щоб пожежа дійсно змокла, тобто була залита» [9: 169]. Гра слів, за Д.К. Зеленіним, – це своєрідна гра в протиріччя і не простий натяк на небезпеку вимовляння слів, які позначають «погане», «недобре», «лихе». Тут явне бажання вплинути, подіяти в бажаному напрямі на долю або природу того, про що мовиться – вплинути безпосередньо магічною силою слів [9: 164]. Умова підставних слів, за Д. К. Зеленіним, – їх незрозумілість комусь – звірам, духам. Якщо цю умову порушено, тобто підставні слова стають відомими, то вони втрачають своє значення і повинні бути заміщені новими словами.

Про описове табуїстичне вживання слова та евфемізацію як один із чинників виникнення енантіосемії на прикладі рос. **благой** «добрий, хороший», «приємний, гарний, прекрасний» і «злий» говорить також Л.П. Дронова [8].

Табуїстичне вживання слова спричинило розвиток умовних мов, магічна сила яких також стала однією з причин виникнення енантіосемії. Так, одна з перших умовних мов – мисливська – вживається для того, щоб «обдурити дичину» і одержати вдачу на промислі. **Ні пуху, ні пера** бажають мисливцю, який іде на полювання. Не можна

бажати йому успіху: інакше полювання буде невдалим, марним — так говорить повір'я волинських українців [9: 13]. Цей вираз уживається і в сучасній мові, коли хочуть побажати кому-небудь удачі.

4. Комунікативна настанова. До причин, що зумовлюють виникнення протилежних значень у слові, деякі дослідники відносять, наприклад, природу почуттів, здатних по-різному забарвлювати ті самі або близькі уявлення залежно від настанови, що її отримує слово у своєму вживанні (напр., симпатія може знайти своє вираження в жартівливому вживанні й лайливих слів у тих чи тих контекстах та ще й з відповідною інтонацією) [3: 77].

Відтак слова можуть вживатися в іронічному сенсі. На це джерело енантіосемії у свій час звертали увагу В.І. Шерцль (напр., *лат. sacer* «священний, святий» і «проклятий, гидкий») [25], В. Прохорова [16], О.О. Тараненко (розвиток у мовній одиниці протилежних значень виявляється також при змінах емоційно-оцінної конотації, що актуалізує явище антифразису) [22: 158].

Вживання слова з позитивним значенням в іронічному контексті, де воно набуває протилежного змісту В.С. Червоножка кваліфікує як емоційний фактор енантіосемії [24: 5]. Емоційне забарвлення слова може змінювати також залежно від комунікативної настанови в іншому контексті (напр., *рос. Отправляйся в свой малый театр и играй там в жалких, бездарных пьесах!* — А. Чехов) [16].

На власне емоційно-експресивному ефекті як одному з джерел енантіосемії, що виявляє себе лише в контексті, наголошує О. М. Соколов (напр., *рос. Надо дожидаться хорошей погоды; Он ещё дождется у меня*) [19; 20].

Пор., наприклад, в українській мові протиставлення негативно-іронічної оцінки результату дії значенню позитивної властивості, ознаки, одержаних суб'єктом: **удружити** «зробити дружню послугу кому-небудь, прислужити чим-небудь». (*— Я тут привіз тобі дещо, — загадково зашепотів Федот і розв'язав великий мішок. — Маю на складі хлопців знайомих, от і удружили, спасибі їм.* — Г. Тютюнник) і «зробити кому-небудь неприємність і т. ін.» (*— А хто ж то ніс тобі подряпав? — Се так Чайченко удружив.* — Л. Глібов). Іронічна енантіосемія найчастіше утворюється у семантичному просторі оцінних іменників, якісних прикметників унаслідок рухливості їх семантики.

Іноді причиною співіснування протилежних значень в одному слові може бути привнесення носіями мови позитивної або негативної оцінки в емоційно-нейтральне слово, наприклад, **слава** «почесна відомість, популярність» і «погана думка» із початкового нейтрального «думка», **безцінний** «дуже цінний, неоцінимий» і «що-небудь, у чого нема ціни». У результаті розвитку протилежних значень у мові можуть співіснувати близькі або навіть тотожні за значенням слова — «одне із запереченням, друге — без нього». Відомі українські слова з коренем **слава** у позитивному значенні і почесна відомість, популярність «безславність», «ганьба», «погана репутація» можуть уживатися і в негатив-

ному значенні: «Тим-то до неї не горнуся, що слави боюся» і «Не бійсь слави, не бійсь слави, не бійсь поговору...», тобто — поганій слави, ославлення [2: 80]. Пор. **ославити** «поширити погану репутацію; обмовити, звести наклеп» і «похвалити» (— *Не сплять, не дрімають мої воріженьки, — було каже Марина, — ославили мене, молоду.* — І.Нечуй-Левицький).

У процесі виникнення енантіосемії значну роль відіграє точка зору як мисленнєва точка відліку, що обирається за той чи той полюс полярності. Так, прикметник **теплий** означає помірну температуру чого-небудь. Однак, якщо порівняти словосполучення **тепла зима** і **тепла кава**, то в першому випадку з погляду холодних зим як певної норми тепла зима починає свій відлік від полюса «холод», а в другому випадку — тепла кава є відхиленням від норми «гаряча кава» і відповідно починає свій відлік від протилежного полюса. Пор. також: прикметник **старий** «який довго існує». В одному випадку він може співвідноситися з якістю «добре», а в іншому — «погано» (*старе вино — стара рушниця*).

Зміна точки зору може бути спричинена й переосмисленням ситуації, що лежить в основі образу фраземи. Наприклад, за спостереженням В.С. Червоножки протилежні значення фразеологізму *болг. вдигам / вдигна рѣка* «голосувати за когось, щось», «протестувати проти когось, чогось» з'явилися внаслідок паралельного переосмислення відповідного жесту, значення якого може бути різним залежно від ситуації [24: 5].

Джерелами енантіосемії як вияву комунікативної діяльності людини можуть бути також:

1) контекстуальна неусталеність понять (напр., «правий» у політичному сенсі може означати і консерватора, і радикала) [4: 13–14];

2) конвенціоналізація прагматичних ефектів (напр., *рос. буквально* в модальному значенні є показником гіперболи, сигналізуючи адресату мовлення: «не розумій мене буквально!») [26];

3) евфемізація (напр., давні «пристойні назви» в *гр. Πόρνη* «яка продає», в *лат. meretrix* «яка заробляє», що евфемістично позначали проститутток, стали пізніше непристойними) [4: 13–14];

4) денотативно-конотативна переорієнтація лексем [7: 19]. Денотативно-конотативно переорієнтовані слова, за визначенням О.А. Стишова, — це лексика, що раніше вживалася тільки для позначення зарубіжних, найчастіше західних денотатів, або дореволюційних реалій та понять, які починають активно використовуватися для номінації українського життя кінця ХХ ст. [21: 109]. Пор. напр., позитивний раціонально-оцінний потенціал лексеми **пролетаризація** за часів радянської дійсності і сучасне вживання цієї лексеми на позначення негативного явища «масове зубожіння людей, різке зниження їх життєвого рівня» [21: 114];

5) какофемістичне вживання лайливих слів. Багато хто з дослідників зауважує більший експресивний заряд лайливих слів у пест-

ливому значенні. Підгрунтям для таких виразів може бути змішане почуття: з одного боку, злість і заздрість щодо успіху ближнього, а з іншого, — подив і захоплення його здібностями і мужністю. «Пестлива лайка» пояснюється амбівалентністю людських почуттів: людина, річ, стан або дія можуть бути одночасно улюбленими і ненависними, одночасно прийматися і відкидатися [28]. Так, іменники **чорт, біс, сатана** і їхні твірні мають протилежні значення. Вони можуть, наприклад, уживатися в негативному значенні як лайливі слова (*Який там чорт собак дратує, — гукає Карпо. — П. Мирний; Сунеться який біс — йому колючка в ніс. — Л. Глібов; Старий рудий бабу кличе, А та йому дулі тиче: «Оженився, сатано, — Заробляй же на пшоно».* — Т. Шевченко). Одночасно ці ж лексеми використовують і в позитивному значенні, коли хто-небудь у захопленні або здивований умінням, кмітливостю, сміливістю кого-небудь (*Я вмю ходити, трохи шулячи плечі, а від того ноги мої здаються ще довшими, ніж є насправді, і мені вслід часто лунає чоловіче: — От чортиця, вміє ж ходити! — П. Загребельний; — Ух, сатана! — стежачи за танцюристом, неголосно перемовлялись бійці. — Цей докаже! — О. Гончар*).

Уживання лайливого слова з пестливим значенням дослідники пояснюють також залишками страхів перед «поганим оком». У народі і тепер вважається: похвалити дитину в обличчя — значить «зочити».

II. Лінгвістичні джерела енантіосемії

Дифузність первісних коренів у давніх мовах. Однією з основних причин поляризації в слові, на думку В.І. Шерцля, є та, що давні корені як «первісна тотожність нерозвинених протилежностей» позначаючи ту чи ту якість або властивість у цілому, мали недостатньо диференційовані значення. З розвитком мислення і мови конкретні відтінки поступово виокремлювалися із загальної сфери понять, переходячи при цьому в протилежності. Утворені в такий спосіб значення диференціювали і деталізували загальне значення слова, нібито вказуючи на граничність, межі його виявлення. Учений наводить багато прикладів з російської, латинської та інших мов (напр.: *лат. altus* «високий» і «глибокий»; *двн.-інд. aktu* «світло, денне світло, блиск» і «ніч»; *персидськ. bāchter* «схід» і «захід»; *баскійськ. bilhata* «шукати» і «знаходити»; *японськ. kade* «світло» і «тінь»). На переконання В.І. Шерцля, така разюча невизначеність є реліктом давньої мови, тому що «чим давніша мова і чим примітивніший народ, тим частіше зустрічається це явище» [25].

У сучасній лінгвістиці гіпотезу про дифузність або синкретичність давніх коренів підтримують Б.Т. Ганєєв та І.О. Яқунченкова. Енантіосемію, що виникла як наслідок дифузності семантики слова, Б.Т. Ганєєв кваліфікує первинною і вважає, що вона властива як давній, так і сучасній лексиці. Дослідник зазначає, що енантіосемію можна розглядати і як наслідок, і як причину мовних змін. Якщо тезу про енантіосемію як результат мовних змін підтримують майже всі

лінгвісти, то теза про енантіосемію як причину мовних змін залишилася поза увагою науковців. Б.Т. Ганеєв акцентує увагу на тому, що вперше цю гіпотезу висунув німецький дослідник К. Абель, описуючи первинну енантіосемію в єгипетській мові. Причина цього явища, за К. Абелем, у тому, що поняття в людей виникли внаслідок порівнянь. Якби завжди було світло, то не було б різниці між світлим і темним. Наприклад, що поєднує в собі поняття «сильний» і «слабкий», не означало ні того, ні іншого, а лише відношення між цими поняттями. Такий напівусвідомлений вимір у мові існує і сьогодні: ми називаємо «сильним» лише те, що сильніше чогось подібного, а «більшим» лише те, що більше того, що ми мисленнево порівнюємо. На думку К. Абеля, у Давньому Єгипті значення слова у таких випадках конкретизували жести. Далі енантіосемія поступово розвивалася, слово поділялося на два шляхом різних фонетичних модифікацій. Ця гіпотеза, зазначає Б.Т. Ганеєв, зазнала критики, оскільки К. Абель звів часткові випадки до абсолюту. На думку Б.Т. Ганеєва, варто говорити про ступінь енантіосемії в тій чи тій мові, що залежить від ступеня дифузності слів, який, у свою чергу, визначається стилістичною незалежністю лексеми. Саме тому полісемія в епоху відсутності нормативних літературних мов мала виражений неусталений характер, у результаті чого можна говорити про значну кількість енантіонімів у давніх мовах, оскільки літературна норма була ще не усталеною [4: 9–10, 13]. Пор., наприклад, виражений характер енантіосемізації лексем у латинській мові (*adūro, ussī, usum, ěre* “обпалювати” і “заморожувати”; *adustus* “обпечений, обпалений, випалений” і “(від)морожений”; *aemulus* “конкурент”; “суперник” і “прихильник, прибічник, послідовник; одноступенець”; *altitūdo* “височина” і “глибина”; *altus* “високий” і “глибокий”; *concertātor* “суперник” і “соратник”; *illōc* “туди і сюди, в обох напрямках” [ТЛУС: 15, 17, 27, 108, 278]) і нетиповість цього явища у новогрецькій (*ἀντικαταβολή* “внесення грошей, плата” і “отримання грошей” [ХМНРС: 94]), старослов’янській (*въвѣрѣти* “зробити віруючим” і “стати віруючим”; *въскочити* “вскочити” і “вискочити” [СС: 128, 151]) та церковно-слов’янській (*мужєженство* “наречений і наречена” [ПЦСС: 319]) мовах.

Як корелят терміна «дифузність», уживаного щодо поляризації значень слова, у наукових працях функціонує також термін «синкретичність», що дає підстави деяким дослідникам розглядати енантіосемію як наслідок синкретичності мовних одиниць давньоруського періоду, наприклад, на матеріалі юридичної передтермінології, відображеної в Руській Правді [27].

Однак не всі давні мови виявляли здатність до активних процесів енантіосемізації лексем. Так, для староукраїнської мови це явище було зовсім нетиповим. З-поміж 11 528 слів, засвідчених у Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст., ми віднайшли лише одну лексему з відносно протилежними значеннями, зокрема слово *намѣстокъ* «нащадок, потомок» і «попередник» [ССУМ II: 20].

2. **Фонетичні зміни слова:** а) різні зміни основ, коли дієслово за незначних змін свого звукового складу набуває заперечного значення (напр., *єврейськ. chêt'* «гріх» і деномінатив *chittê'* «очищувати від гріха»); б) подовження голосного (напр., *ашантійськ. kakra* «нікчемний, малий» і *kakrâ* «великий, величезний»); в) подвоєння (повторення) звукового складу кореня (напр.: *аккадськ. gal* «великий» і *galgal* «дуже великий»; *китайськ. žin* «людина» і *žin žin* «люди» тощо); г) збіг у єдиній звуковій формі первісно гетерогенних звукових комплексів під впливом фонетичних змін (напр., *рос. ратай* «воїн» і «орач, хлібороб») [25].

3. **Багатозначність словотвірних морфем.** Передусім ідеться про префікси, зокрема дієслівні, напр.: **за-** (*заговорити* «почати говорити» і «втомити багатослівними розмовами»; *задражнити* «почати дражнити» і «довести до нестерпного стану, замучити»), **про-** (*продивитися* «ознайомитися з чим-небудь, швидко читаючи» і «дивитися і не помітити, пропустити»; *прослухати* «що-небудь дуже уважно» і «через неухважність пропустити що-небудь найголовніше»), **ви-** (*виходити* «йти куди-небудь» і «приходити, з'являтися де-небудь»), **з-** (*з'їжджати* «спускатися» і «підніматися»; *злинати* «летіти вгору» і «повільно спуститися»; *збігати* «опускатися з гори» і «підніматися»).

В інших випадках енантіосемія префіксів виникає внаслідок різних умов, які не піддаються узагальненню. Навряд чи можливо встановити причину поляризації у таких словах, як *відійти* «померти» і «ожити», коли сам префікс не є енантіосемічним. Пор. також: *доборотися* (*Доборовся він таки до успіху на цьому полі і Доборолась Україна до самого краю. Гірше ляха свої діти її розтинають.* — Т. Шевченко); *дослужитися* «службою набути яких-небудь прав, досягти успіхів у чому-небудь» (*Виріс [боярин] і великої честі дослужився при князівському дворі.* — І. Франко) і «перебуваючи на службі, зазнати якихось неприємностей, чого-небудь небажаного» (*Темрява трохи розсіялася, і він ясно побачив двох моряків, що точили шлангом з бочки вино... Оце доглянув, оце дослуживсь караульний начальник.* — В. Кучер).

4. **Семантичні процеси та процеси граматикизації** (див. екстралінгвістичні джерела енантіосемії).

5. **Дія явища семантичної аналогії.** Думка М.М. Покровського [И. Покровский, 1980] про проходження деякими словами у різних мовах подібної або паралельної історії переконливо підтверджується, наприклад, аналізом енантіосемічної лексики, яка представлена в тлумачних словниках української і російської літературних мов. У лексичній системі обох мов на сучасному етапі їх розвитку паралельно використовуються тотожні енантіосемантичні одиниці, пор. напр.: *рос. честить, славить* і *укр. честити, славити* «хвалити» і «лаяти». Серед випадків аналогічної енантіосемії в українській і російській мовах можна, зокрема, виокремити такі паралелі: а) протиставлення «доб-

рий — поганий», широко представлене в обох мовах із пейоративним значенням, що виражається в іронічному вживанні слова, напр.: *укр. розумний* / *рос. умный* (*Він дуже розумний: решетом у воді зірки ловити. — Ты умён, как дьяк Семён, книги продал да карты купил*); б) протиставлення «верх — низ», напр.: *укр. пучина* / *рос. пучина* «морська глибина» і «нерівномірне підняття ґрунту на поверхні дороги»; *укр. круча* / *рос. круча* «безодня, провалля» і «гора»; в) протиставлення «з'єднувати — роз'єднувати», напр.: *укр. розклеювати* / *рос. расклеивать* «роз'єднувати що-небудь зклеєне» і «наклеювати всюди, в різних місцях» (*розклеювати конверт і розклеювати листівки / расклеивать пакет і расклеивать плакаты*); г) протиставлення «наближатися — віддалятися», напр.: *укр. виходити, виїжджати, вилітати, впливати* та ін. / *рос. выходит, выезжать, вылетать, выплывать* та ін. (*виїжджати з міста / выезжать из города / віддалятися*) і *виїжджати в район / выезжать в область* / «наближатися»; г) протиставлення «пам'ятати — забувати», напр.: *укр. запам'ятати* / *рос., розм. запоминать* «зберегти, втримати в пам'яті» і «втратити в пам'яті, забути». Слід також зазначити польське *zapamiętać, zapominać* і чеське *zapomenout*, які мають значення тільки «забути», а в російській і українській мовах у них сформувалися тотожні значення (*запомнить — запам'ятати*). Кожна мова в такому випадку обрала свій шлях розвитку семантики і формування наведених слів, які мають спільне походження і одну словотвірну модель, і тільки у зіставленні стає зрозумілим, що шляхи розвитку сучасної семантики цих слів виявилися протилежними.

Цікавою є й історія *англ. virtual* — *заст.* «можливий» і сучасне «дійсний» у зіставленні з *рос. наверное, вероятно* та *укр. мабуть, очевидно*, які означають «може бути» з раннього «повинно бути», «безсумнівно». У російській та українській мовах у семантиці наведених слів відбувся розвиток від точності й впевненості до ймовірності й приблизності (*Ти будеш зустрічати Новий рік? Ні, мабуть!* з розмови), тоді як в англійській мові в аналогічному випадку спостерігається зворотня в семантичному розвитку послідовність [15: 59].

Такі аналоги засвідчують вибірковість явища енантіосемії, яке навіть при паралельному розвитку в близькоспоріднених мовах може розвиватися лише в певних значеннях.

6. Міжмовна взаємодія: а) запозичення та перехід слів з однієї мови в іншу (напр., у французькій мові різні запозичення слова з німецької мови набули протилежних значень: *нім. ross* «кінь» і *франц. rosse* «шкапа» [25]; б) десемантизація іншомовного складника у новому мовному оточенні [6].

Отже, явище енантіосемії в українській мові на тлі загальнолінгвальних чинників енантіосемізації визначається як власне лінгвістичними, так і екстралінгвістичними факторами, які тісно взаємодіють між собою і стають надбанням мови. До екстралінгвістичних чинників відносимо: особливості людської когніції (виявляється в

особливостях пізнання людиною навколишнього світу), що знаходить відображення на різних рівнях мовної організації; особливості референції (тісно пов'язані з особливостями відображуваних предметів та явищ у їх діалектичному розвитку); магію слова; комунікативну настанову, що виявляється в суперечливій природі людських почуттів та емоцій, а отже, у зміні оцінного статусу слова, у зміні точки зору, у вживанні слова в іронічному сенсі, у переосмисленні ситуації, в евфемізації, у денотативно-конотативній переорієнтації тощо. До власне лінгвістичних джерел енантіосемії відносимо: дифузність первісних коренів у давніх мовах; фонетичні зміни слова; багатозначність словотвірних морфем; семантичні процеси та процеси граматикалізації; дія явища семантичної аналогії; міжмовна взаємодія.

Екстралінгвістичні чинники енантіосемії тісно взаємопов'язані між собою. Цей факт ускладнює віднаходження якогось одного чинника енантіосемізації лексичної одиниці в мовному континуумі. Інколи взагалі дуже важко віднайти причину розвитку протилежних значень у слова.

Перспективою подальшого дослідження цього явища є розроблення типології енантіосемії та віднаходження основних типів енантіосемів в українській мові.

СПИСОК ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

- ЖЗУЕ** — *Жайворонок В. В.* Знаки української етнокультури: Словник-довідник. — К.: Довіра, 2006. — 703 с.
- ПЦСС** — Полный церковно-славянский словарь / Сост. Протоиерей Г. Дьяченко. — М.: Изд-во "Отчий дом", 2001. — 1120 с.
- СНОУМ** — 100 найвідоміших образів української міфології / За заг. ред. О. Таланчук. — К.: Орфей, 2002. — 448 с.
- СС** — Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков) / Под ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки, Э. Благовой. — М.: Русский язык, 1999. — 842 с.
- ССУМ** — Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: У 2 тт. — К.: Наук. думка, 1978. — Т. 2. — 592 с.
- СУМ** — Словник української мови: В 11 тт. — К.: Наук. думка, 1975. — Т. 4. — 350 с.
- ТЛУС** — *Трофимчук М., Трофимчук О.* Латинсько-український словник. — Львів: Вид-во ЛБА, 2001. — 694 с.
- ФСУМ** — Фразеологічний словник української мови: У 2 кн. — К.: Наук. думка, 1993; Кн. 1. — 528 с.; Кн. 2. — 980 с.
- ХМНРС** — *Хориков И. П., Малев М. Г.* Новогреческо-русский словарь / Под ред. П. Пердикиса, Т. Пападопулоса. — М.: Русский язык, 1980. — 856 с.

1. *Бессонова Л.Е.* Глагольная префиксальная энантиосемия в русском языке: Автореф. дисс... канд. филол. наук. — Днепропетровск, 1983. — 25 с.
2. *Булаховский Л.А.* Введение в языкознание. — М., 1954. — Ч. II. — 173 с.
3. *Булаховский Л.А.* Энантиосемия. Развитие противоположных значений (Из научного наследия) // Русская речь. — 1988. — Вып. 2. — С. 68–70.
4. *Ганеев Б.Г.* Первоначальная энантиосемия и диффузность в языке // Вестник Оренбургского гос. ун-та. — 2003. — № 4. — С. 9–14.
5. *Гельблун Я.И.* К вопросу о внутренней антонимии в немецком языке // Уч. записки Башкирского ун-та. — 1963. — Вып. 8. — С. 19–23.

6. Горелов И.Н. Энантіосемия как столкновение противоречивых тенденций языкового развития // Вопросы языкознания. — 1986. — № 4. — С. 86–96.
7. Донець М.М. Історія та лінгвістичний статус поняття “енантіосемія” // Вісник Харківського нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Серія: Філологія. — 2008. — Вип. — 53. — № 798. — С. 17–20.
8. Дронова Л.П. Прилагательное *благой* в историко-культурном контексте // Известия Уральского государственного ун-та. Гуманитарные науки. Филология. — 2005. — № 39. — Вып. 10. — С. 36–52.
9. Зеленин Д. К. Табу слов у народов восточной Европы и северной Азии. — М., 1970. — Ч. 1–2.
10. Критенко А.П. Паронімія та її роль у мові // Мовознавство. — 1969. — № 1. — С. 50–62.
11. Молотков А.И. Основы фразеологии русского языка. — Л., 1977. — 283 с.
12. Мороз Г.Г. Происхождение слов. — К., 1988. — 171 с.
13. Новиков Л. А. Антонимия в русском языке. — М., 1973. — 290 с.
14. Покровский М. М. Семасиологические исследования в области древних языков. — М., 1985. — 124 с.
15. Покровский И.М. О некоторых энантіосемичных параллелях в английском и русском языках: Межвуз. науч. сб. — Куйбышев, 1980. — Т. 240. — С. 58–60.
16. Прохорова В.Н. О словах с противоположными значениями в русских говорах // Научн. докл. высш. шк. Филологические науки. — 1961. — № 1. — С. 122–127.
17. Серебренников Б.А. О материалистическом подходе к явлениям языка. — М., 1983. — 319 с.
18. Смирнова О.И. Проблема энантіосемии в исторической лексикологии: Автореф. дис... канд. филол. наук. — М., 1976. — 26 с.
19. Соколов О.М. Энантіосемия в кругу смежных явлений // Научн. докл. высш. шк. Филологические науки. — 1980. — № 6 (120). — С. 36–42.
20. Соколов О.М. Про дієслівну енантіосемію в російській та болгарській мовах // Проблеми слов'язознавства. — 1980. — Вип. 21. — С. 90–97.
21. Стишов О.А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі засобів масової інформації). — К., 2003. — 320 с.
22. Тараненко О.О. Енантіосемія // Українська мова. Енциклопедія. — К., 2000. — С. 158–159.
23. Федоренко Т.А. Энантіосемия в современном украинском языке: Дисс... канд. филол. наук. — К., 1989. — 159 с.
24. Червоноожка В.С. Енантіосемія в сучасній болгарській мові: Автореф. дис... канд. филол. наук. — К., 2002. — 20 с.
25. Шерцль В.И. О словахъ съ противоположными значеніями (или о такъ называемой энантіосеміи) (Окончаніе) // Филологическія записки. — 1884. — Вып. I. — С. 41–84.
26. Шмелёв А.Д. Когнитивные и коммуникативные источники энантіосемии // Когнитивные стили коммуникации. Теории и прикладные модели: Докл. междунар. конф. 20–25 сентября 2004 г., Крым, Партенит. — Симферополь, 2004. — С. 57–59.
27. Якуниченкова И.А. К проблеме статуса энантіосемии в лексико-семантической системе юридической терминологии с точки зрения диахронии // Вестник Чувашского ун-та. — 2008. — № 1. — С. 249–256.
28. Яцковская Г.В. Энантіосемия в современном немецком языке: Автореф. дисс... канд. филол. наук. — М., 1977. — 16 с.

Tetyana Fedorenko (Kyiv)

THE SOURCES OF ENANTIOSEMY IN UKRAINE ON THE BACKGROUND OF THE GENERAL LANGUAGE FACTORIES

In the article the speech goes about the features of the origin of enantiosemy in different linguo-culturs. It is accented the attention on features and factors of enantiosemitization in Ukrainian language.

Key words: lingual, extralingual, semantic polarization, enantiosemy, linguistic source.